

O'ZBEK TILI TARIXIY LEKSIKASIDA "DEHQON" KONSEPTINING TARAQQIYOTI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.095>

Qo'shnazarova Mehribon Qo'zibayevna
Urganch davlat universiteti akademik litseyi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili tarixiy leksikasida qishloq xo'jaligi va ziroatchilikka oid atamalarning shakllanish bosqichlari hamda "dehqon" konseptining semantik taraqqiyoti tadqiq etilgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari tahlili shuni ko'rsatadiki, XI asr turkiy tilida ziroatchilik tushunchasi asosan sof turkiy "tarig'chi" va "sabonchi" leksemalari orqali ifodalangan. Tadqiqotda etimologik lug'atlar (S.Starostin, M.Ryasyanen, M.Hasando'st) asosida tarı- (ekmoq) va ek- (qadamoq) fe'llarining oltoy tillari oilasiga borib taqaluvchi ildizlari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada fors tilidan o'zlashgan "dehqon" so'zining "qishloq hokimi/yer egasi" maqomidan "yer haydovchi/ziroatchi" kasb nomigacha bo'lgan tarixiy-semantik evrilishi yoritilgan. Alisher Navoiy va jadid adabiyoti misolida "falloh" va "dehqon" obrazlarining badiiy-falsafiy talqini ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: tarixiy leksikologiya, etimologiya, "Devonu lug'otit-turk", "Qutadg'u bilig", tarig'chi, sabonchi, dehqon, falloh, semantik siljish, Alisher Navoiy

EVOLUTION OF THE CONCEPT "DEHQON" (PEASANT) IN UZBEK HISTORICAL LEXICON

Kushnazarova Mehribon Kuzibayevna
Academic Lyceum of Urgench State University

Abstract: This article investigates the formation stages of agricultural terminology in Uzbek historical lexicon and the semantic evolution of the concept "Dehqon" (peasant/farmer). The analysis of Mahmud Kashgari's "Divanu Lughatit Turk" and Yusuf Khash Hajib's "Kutadgu Bilig" reveals that in the 11th-century Turkic language, the concept of agriculture was primarily expressed through the pure Turkic lexemes "Tarıǵçı" and "Sabançı". Based on etymological dictionaries (S.Starostin, M.Räsänen, M.Hasandust), the study uncovers the roots of the verbs tarı- (to sow) and ek- (to plant), tracing them back to the Altaic language family. Furthermore, the article elucidates the historical-semantic transformation of the Persian loanword "Dehqon" from the status of "village ruler/landowner" to the

occupational name of "ploughman/farmer". The artistic and philosophical interpretation of the images of "falloh" and "dehqon" is scientifically substantiated through the works of Alisher Navoi and Jadid literature.

Keywords: Historical lexicology, etymology, "Divanu Lughatit Turk", "Kutadgu Bilig", tarighchi (agriculturist), sabanchi (ploughman), dehqon, fallah, semantic shift, Alisher Navoi

O'zbek xalqining ijtimoiy-iqtisodiy tarixida dehqonchilik azaldan yetakchi o'rin tutgan. Shu bois, tilimizning lug'at boyligida agrar sohaga oid leksik qatlam alohida ahamiyatga ega. O'zbek tili tarixiy leksikasida dehqonchilik terminologiyasining shakllanishini tadqiq etishda Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari muhim o'rin tutadi. Manbalarni qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, ushbu davrda *dehqon* tushunchasi asosan *tarig'* (don, ekin) leksemasi negizida shakllangan so'zlar orqali ifodalangan.

"Devonu lug'otit-turk"ning indeks-lug'atidagi ma'lumotlarga tayangan holda, bu davrdagi agrar leksikani quyidagicha tasniflash mumkin:

Tarig' (tarig'). "Devon"da dehqonchilikka oid asosiy tayanch so'z *tarig'* bo'lib, u bir necha ma'nolarda qo'llanilgan: Keng ma'noda - dona, urug'; tor ma'noda: 1) bug'doy. 2) tariq (o'g'uzlarda - bug'doy va tariq). 3) jarayon ma'nosida: ekin. Bu so'zning semantik ko'lami keng bo'lib, u nafaqat mahsulotni, balki ekish jarayonini ham anglatgan.

Tarig'chi (tarig'chi). "Devon"da *dehqon* tushunchasini ifodalovchi asosiy atama sifatida *tarig'chi* keltirilgan. Bu so'z *-chi* kasb-kor yasovchi qo'shimchasi yordamida yasalgan bo'lib, "don yetishtiruvchi", "ziroatchi" ma'nosini beradi. Demak, XI asr turkiy tilida dehqonlik kasbi "yer egasi" (forscha *dehqonning* asl ma'nosi) sifatida emas, balki "mahsulot yetishtiruvchi" (*tarig'chi*) sifatida nomlangan.

Tarig' o'zagidan yasalgan quyidagi so'zlar XI asrda dehqonchilik madaniyati yuksak darajada bo'lganini ko'rsatadi: *tarig'lag'* - ekin joyi. Bu so'z ekin maydonlarini maxsus atama bilan farqlanganini bildiradi; *tarig'liq* - don ombori (sklad dlya zerna, zernoxranilish). Hosilni saqlash uchun maxsus inshootlar mavjud bo'lgan; *tarig'lig' yer* - 1) ekinzor; 2) don ombori; *tarig'lig' ev* (*tarig'lig' uv*) - tariqli uy; *tarig'landi* - donli bo'ldi¹.

"Devonu lug'otit-turk" materiallari tahlili shuni ko'rsatadiki, XI asrda "dehqon" tushunchasi *tarig'chi* leksemasi orqali ifodalangan.

S.A.Starostin, A.V.Dibo va O.A.Mudrak muallifligidagi "Oltoy tillarining etimologik lug'ati"da "*tari-*" (ekmoq) fe'lining ildizi oltoy bobo tilidagi *tāri* (yoki **ter*) o'zagiga bog'lanadi. Bu o'zakning tub ma'nosi "yerga ishlov berish, ekish,

¹ Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 250.

hosilni yig'ish" demakdir². Bu shundan dalolat beradiki, turkiy xalqlarda *dehqonchilik* tushunchasi tillar ajralmagan qadimgi davrlardayoq mavjud bo'lgan. Martti Ryasyanening "Turkiy tillarning etimologik lug'ati"da ham *tari-* fe'li (ekmoq) va *tarig* (don, hosil) so'zlarining qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda (O'rxun-Enasoy bitiklarida) faol qo'llangani qayd etilgan. Olim bu so'zning ma'nolari qatorida "yer haydash" (ackern) va "ekish" (säen) tushunchalarini keltiradi³.

Demak, *tarig'chi* so'zi turkiy xalqlarning o'troq hayotga xos eng qadimiy kasb nomi bo'lib, u forscha *dehqon* so'zidan farqli o'laroq, shaxsni "yer egasi" sifatida emas, balki "mahsulot yetishtiruvchi" sifatida xarakterlaydi.

"Devon" materiallari tahlili shuni ko'rsatadiki, XI asrda ziroatchilik kasbi nafaqat harakat (ekish), balki mehnat quroli (omoch) orqali ham nomlangan. T.Yildirim va M.Chifchining "Devonu lug'otit-turkda asbob-uskuna nomlari" maqolasida *sabon* (saban) so'zi "yer haydaydigan omoch" (plough) sifatida qayd etilgan⁴. Maqolada Mahmud Qoshg'ariyning "*Sabonda sarish bo'lsa, qishda irtash bo'lmas*" (Omochda [ya'ni, yozgi mehnatda] qattiq ishlansa, qishda muhtojlik bo'lmas) maqoli keltirilgan bo'lib, bu dehqonchilikning hayot-mamot masalasi ekanligini ko'rsatadi.

M.Ryasyanen "Turkiy tillar etimologik lug'ati"da "saban" so'zini "sap- / sapi" (o'rnatish, suqish, sop qilmoq) fe'li bilan bog'laydi. Ya'ni, "yerga sanchiladigan asbob". Shunga ko'ra, *sabonchi* atamasi metonimiya usulida (qurol nomi orqali shaxsni atash) yasalgan bo'lib, "qo'sh haydovchi", "omochchi" ma'nosida aynan "dehqon" tushunchasini ifodalagan.

Hozirgi kunda "dehqon"ning asosiy sinonimi bo'lgan "ekinchi" so'zining o'zagi "ek-" fe'li ham chuqur tarixiy ildizga ega. I.Z.Eyubog'luning "Turk tilining etimologik lug'ati"da *ek-* (ekmoq) fe'li turkiy tilning tub (ko'k) so'zlaridan biri sifatida tavsiflanadi. Undan yasalgan *ekin* so'zi dastlab "ekilgan narsa"ni, keyinchalik keng ma'noda "hosil" va "madaniyat"ni anglatgan. "Devon"da "ekinchi" so'zi mustaqil kasb nomi sifatida keltirilmagan bo'lsa-da (uning o'rnida *tarig'chi* ishlatilgan), *ek-* fe'lining mavjudligi⁵ bu o'zakning aktiv bo'lganini ko'rsatadi. *Ek-* fe'li ko'proq urug'ni yerga qadash jarayonini, *tari-* esa urug'ni sochish va hosilni yig'ishni anglatgan bo'lishi mumkin.

² Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Vol. I-III. – Leiden: Brill, 2003. – P. 1392.

³ Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. – Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1, 1969. – S. 464.

⁴ Yildirim T., Cifci M. Dîvânü Lugatî't-Türk'te Yer Alan Alet-Eşya Adları. // Turkish Studies. Volume 7/2. – Ankara, 2012. – P. 1242.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғот ит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 206.

XI asr turkiy (aslida umumbashariy) davlatchilik tafakkurining nodir yodgorligi bo'lgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida jamiyatning ijtimoiy qatlamlari tasnifiga alohida o'rin ajratilgan. Asarda bugungi *dehqon* tushunchasi sof turkiy *tarig'chi* terminologik birligi orqali ifodalangan bo'lib, u nafaqat iqtisodiy ishlab chiqaruvchi, balki yuksak axloqiy fazilatlar egasi sifatida talqin qilinadi.

Yusuf Xos Hojib o'z davridagi mavjud forsiy *dehqon* (yer egasi) atamasi o'rniga, turkiy tilning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib *tarig'chi* leksemasini qo'llaydi. R.R.Arat tomonidan tuzilgan "Indeks"ga ko'ra, *tariğ* so'zi - don, mahsulot; *tariğçi* esa - ziroatchi, ekinchi ma'nolarini anglatadi⁶. Bu atamaning tanlanishi muallifning dehqonga "yerga egalik qiluvchi hukmron tabaqa" (feodal) sifatida emas, balki "el rizqini bunyod etuvchi mehnatkash" sifatida qaraganini ko'rsatadi. Yusuf Xos Hojib Elikka (hukmdorga) davlatni boshqarishda turli tabaqalar bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatar ekan, dehqonlarga alohida to'xtalib o'tadi. Ushbu baytda dehqonning ma'naviy qiyofasi quyidagicha chizilgan:

Tarig'chi kishilar bo'lur elki keng,

*Bayat bermishidin tutar ko'ngli keng*⁷. (2)

B.To'xliiev ushbu baytni tahlil qilar ekan, Yusuf Xos Hojib dehqonlarni "qo'li ochiq" (saxiy) va "ko'ngli keng" (bag'rikeng) insonlar sifatida ideallashtirganini ta'kidlaydi⁸. Bu o'rinda ikki muhim falsafiy kategoriya ilgari surilgan: dehqonning mehnat mahsulidan nafaqat o'zi, balki butun jamiyat (qushlar, hayvonlar va insonlar) bahramand bo'ladi. Uning "qo'li kengligi" - ishlab chiqarishning tabiatidan kelib chiqadigan ijtimoiy foydalilikdir; "Bayat" (Xudo) bergan rizqqa rozi bo'lish - dehqonchilik psixologiyasining asosidir. Dehqon tabiat injiqliklariga sabr qilib, Yaratganga tavakkul qiluvchi "ko'ngli keng" zot sifatida ta'riflanadi.

"Qutadg'u bilig"da davlat barqarorligining kafolati dehqonchilik - davlat xavfsizligining poydevori sifatida baholanadi. Robert Dankoffning inglizcha tarjimasidagi izohlarda qayd etilishicha, muallif jamiyatdagi "mehnatkashlar" (commoners) orasida dehqonlarni birinchi o'ringa qo'yadi⁹. Yusuf Xos Hojib bu g'oyani quyidagicha asoslaydi:

Qarin to'ysa tirilur bu ajun to'ru,

Tarig'chida bo'lur bularning ko'ru.

Mazmuni: "Agar qorin to'ysa, bu dunyo qonun-qoidolari (davlat tuzumi) tiriladi/yashaydi; bularning barchasining ko'rigi (asosi/poydevori) dehqondandir". Bu o'rinda *to'ru* (qonun, davlat tartibi)ning yashab qolishi bevosita *tarig'chiga* bog'liq

⁶ Kutadgu Bilig III: Indeks. – Istanbul, 1979. – S. 467.

⁷ Arat R.R. Kutadgu Bilig I: Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979. – S. 448 (4312-baytlar).

⁸ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг бадий маҳорати. – Тошкент: ТДПУ, 2005. – Б. 99.

⁹ Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes / Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – P. 196.

ekanligi ta'kidlanmoqda. Och xalq va och lashkar bilan *to'runi* saqlab bo'lmaydi. Shu bois, asarda dehqon - davlatning iqtisodiy ustuni maqomida gavdalanadi.

Turkiy xalqlar tilida *dehqon* so'zi faol o'zlashgan bo'lib, u har bir tilning fonetik qonuniyatlariga ko'ra turlicha talaffuz etiladi. Jumladan, o'zbek tilida *dehqon* - adabiy tilda va shevalarda asosiy termin sifatida saqlangan. Uyg'ur tilida *dēhqan* (دېھقان) o'zbek tiliga eng yaqin shakl bo'lib, o'troq uyg'ur madaniyatining ajralmas qismidir. Qozoq tilida *duqan*, "h" tovushining tushib qolishi va unlilar uyg'unligi kuzatiladi¹⁰. Qirg'iz tilida *дыйкан* singarmonizm qonuniga ko'ra fonetik o'zgarishga uchragan¹¹. Turkman tilida *dayhan* o'g'uz guruhiga xos talaffuz xususiyati ("y"lashish) bilan farqlanadi¹². Bu tillarda *dehqon* so'zi nafaqat kasbni, balki tarixiy kontekstda ijtimoiy tabaqani (o'troq aholi) ham ifodalagan.

Eroniy ta'sir nisbatan kamroq bo'lgan yoki o'z til sofligini saqlashga intilgan turkiy tillarda dehqon tushunchasi mehnat quroli yoki mahsuloti nomi bilan atalgan. Masalan, tatar tilida ikkita asosiy termin mavjud:

1. Igençe (igenche) - *igen* (ekin, don) so'zidan yasalgan bo'lib, "don yetishtiruvchi" ma'nosini beradi.

2. Sukaçı (sukachy) - *suka* (omoch) so'zidan olingan bo'lib, "yer haydovchi", "omochchi" demakdir¹³.

Turkiya turkchasida esa *dehqon* (dehqon) so'zi arxaik hisoblanadi. Uning o'rnini quyidagi so'zlar egallagan:

1. *Çiftçi* (chiftchi) - *çift* (juft, qo'sh ho'kiz, bo'yinturuq) so'zidan yasalgan. Bu o'zbek tilidagi *qo'shchi* (yer haydovchi) so'zining to'liq muqobilidir.

2. *Köylü* (ko'yli) - *köy* (qishloq) so'zidan olingan bo'lib, "qishloqlik" ma'nosini anglatadi¹⁴.

Eroniy tillarning etimologik lug'ati (M.Hasando'st) va V.S. Rastorgueva/D.I.Edelmanlarning fundamental izlanishlariga ko'ra, hozirgi o'zbek tilidagi «dehqon» so'zi o'rta fors (pahlaviy) tilidagi *dihkân* (*dhyk'n*) shaklining bevosita davomidir¹⁵.

So'zning morfologik tuzilishi quyidagicha rekonstruksiya qilinadi:

1. *Dih / deh* (ده) - qadimgi fors tilidagi *dahyu-* (o'lka, mamlakat) o'zagining keyingi shakli bo'lib, o'rta asrlarda "qishloq", "kent" ma'nosini anglatgan. X. Jabborov ta'kidlaganidek, O'rta Osiyoning ayrim hududlarida (Yuqori Qashqadaryo) bu o'zak haligacha mustaqil ravishda «qishloq» ma'nosida qo'llaniladi¹⁶.

¹⁰ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. 3. – Алматы: Ғылым, 1978. – Б. 125.

¹¹ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Книга 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1965. – С. 189.

¹² Туркменско-русский словарь. Под ред. Н.А. Баскакова. – Москва: Советская энциклопедия, 1968. – С. 245.

¹³ Татарско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – С. 180; 495.

¹⁴ Türkçe Sözlük. 10. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. – S. 420 (Çiftçi), S. 1180 (Köylü).

¹⁵ حسن دوست، محمد. فرهنگ ریشه‌شناسی زبان فارسی. جلد دوم (پ - د). – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. – ص. ۱۲۶۸.

¹⁶ Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. Филол. фан. номз. дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б. 13.

2. *-kān / -gān* (گان) - nisbiylik, tegishlilik va hukmronlikni ifodalovchi suffiks (qarang: *shoh + gon = shohona/shohga xos*).

Shunday qilib, soʻzning dastlabki etimologik maʼnosi B.Joʻraev taxmin qilganidek shunchaki “qishloqliklar” (koʻplik) emas¹⁷, balki “qishloq egasi”, “boshligʻi” yoki “yer egasi” (Landlord) demakdir. Bu fikrni ESIYadagi “селский староста” (qishloq oqsoqoli) va “помещик” (yer egasi) izohlari ham tasdiqlaydi¹⁸.

Tarixiy manbalarda soʻzning fonetik qiyofasi jiddiy oʻzgarishlarga uchragan. Pahlaviy tilida dihkān yoki dehgān (jarangli “g” va jarangsiz “k” bilan). Islom futuhoti va arab tilining ilmiy isteʼmolga kirishi natijasida, forsiy “k/g” tovushi arab tili fonetikasiga moslashib, qattiq “q” (ق) ga almashgan: *dehgān* → *dehqān* (دهقان). Mumtoz fors va eski oʻzbek tili manbalarida aynan shu «arabiylashgan» shakl mustahkamlangan.

X.Jabborovning dala kuzatishlariga koʻra, hozirgi oʻzbek shevalarida soʻzning *de:qon*, *dʻyqon*, *di:qan*, *dy:qan* kabi fonetik variantlari mavjud boʻlib, bu soʻzning xalq tiliga chuqur singib ketganidan dalolat beradi¹⁹.

“Hudud ul-olam” va “Tarixi Siyiston” manbalarida *dehqonlar malik, hokim, amir* soʻzlari bilan yonma-yon tilga olinadi. Masalan, Firdavsiy “Shohnoma”da yozadi: *Ne dehqon, ne turk va ne toziy bud, Suxanho ba kirdori boziy bud*. (Mazmuni: Na dehqon (eroniy), na turk va na arab qoldi...).

Aliakbar Dehxudoning izohiga koʻra, qadimgi rivoyatlarni saqllovchi va avloddan-avlodga yetkazuvchi shaxslar ham *dehqon* deb atalgan. Firdavsiy va Nizomiy oʻz dostonlarini boshlashda koʻpincha *suxangoʻy dehqon* (soʻzlovchi dehqon) yoki *dehqoni pir* (qariya dehqon)ga murojaat qiladilar. Bu oʻrinda *dehqon* tarixchi va donishmand demakdir.

Ijtimoiy tuzum oʻzgarishi bilan *dehqon* soʻzining maʼnosida siljish boʻlib, “oʻrta hol yer egasi” yoki “qishloq oqsoqoli” (kadxudo) maʼnosiga koʻchdi.

XX asr va hozirgi kunda soʻz oʻzining “boshliq” va “ega” semantikasini toʻliq yoʻqotib, keng maʼnoda “qishloq xoʻjaligi xodimi”, “yer haydovchi” (peasant, farmer) mazmunini kasb etdi.

“Lugʻatnomai Dehxudo”dagi noyob maʼlumotlar soʻzning semantik koʻlamini yanada kengaytiradi:

1. Mumtoz sheʼriyatd *dehqon* soʻzi baʼzan “eski din vakili” (otashparast) maʼnosida keladi. *Ki chun dini dehqon bar otash nishast...* (Nizomiy: Qachonki dehqon (zardushtiy) dini olov uzra oʻtirdi...).

¹⁷ Жўраев Б. «Дехқон» сўзи каердан келиб чиккан? // Ўзбек тили ва адёти. – 1966. – №3. – Б. 85.

¹⁸ Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2 (b—d). – М.: Восточная лира, 2003. – С. 288.

¹⁹ Жабборов Х. Кўрсатилган асар. – Б. 10.

2. Eski adatda *dehqoni pir* iborasi majozan “mayfurush” yoki “may tayyorlovchi”ni ham anglatgan (chunki sharob tayyorlash an’anasi ko‘proq qadimgi dehqonlar qo‘lida saqlangan)²⁰.

Zamonaviy raqamli leksikografiya va klassik manbalarga ko‘ra, eski o‘zbek tilida faol qo‘llangan *dehqon* so‘zi ko‘p ma’noli (polisemantik) tushuncha hisoblanadi. “Farhang” (Farhang) elektron lug‘atida ushbu so‘zning to‘rt xil semantik qatlami ajratib ko‘rsatilgan:

1. Sohibi deh - qishloq egasi (mulkdor).
2. Kishovarz - yerga ishlov beruvchi, ziroatchi.
3. Ro‘stoyi - qishloq aholisi, qishloqi.

4. Hofizi sunan - qadimgi Eron rivoyatlari va an’alarini saqlovchi shaxs (tarixchi)²¹. So‘zning ko‘plik shakllari sifatida «dahoqina» (*dahāqina*) va «dahoqin» (*dahāqin*) istilohlari qayd etilgan bo‘lib, bu mumtoz matnlarda dehqonlarning alohida ijtimoiy tabaqa sifatida shakllanganidan dalolat beradi.

Tarixiy manbalar, xususan, O‘zbekiston tarixiga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Tohiriylar davrida (IX asr) Movarounnahr va Xurosonda agrar munosabatlar murakkab ierarxiyaga ega bo‘lgan. Jamiyatda xalifa noiblari va arab zodagonlari bilan bir qatorda, mahalliy mulkdorlar - dehqonlar (yirik va mayda yer egalari) muhim o‘rin tutgan. Ayni shu davrda *dehqon* so‘zi bilan bir qatorda, dehqonchilik faoliyatining turiga qarab ixtisoslashgan quyidagi ijtimoiy qatlamlar mavjud edi:

Kishovarz - umumiy ma’noda ziroatchi; *kishtukorkunanda* - ekin-tikin qiluvchi; *chorakor* - chorak qism hosil evaziga ishlovchi mardikor; *barzigar* - yer haydovchi, qo‘shchi; *akkor* - muzora’a (ijaraga berilgan yer)larda ishlovchi ijarachi-dehqon²². Bu fakt shuni tasdiqlaydiki, tarixiy kontekstda *dehqon* - bu maqom, qolganlari esa - faoliyat ifodasidir.

Alisher Navoiy o‘zining “Mahbub ul-qulub” asarida dehqon obrazini ijtimoiy tabaqadan ma’naviy yuksaklik darajasiga ko‘taradi. Mutaakkir dehqonni “rizq yo‘lini ochuvchi” sifatida ta’riflaydi: “Dehqonki dona sochur, yerni yormoq bilan rizq yo‘lin ochur. Agar rostliq va salohi bordur, uyi Solih noqasidin namudordur...”²³. Alisher Navoiy dehqonning qo‘sh ho‘kizini “ikki zo‘r pahlavon”ga, o‘zini esa birinchi inson va birinchi dehqon Odam atoga o‘xshatadi (“dehqon alarni surarda andoqki Odam...”). Bu o‘rinda “yer haydash” - shunchaki jismoniy ish emas, balki

²⁰ زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. — تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷. — صص. ۱۱۳۱۶. لغتنامه دهخدا، علی اکبر ۱۱۳۱۸. (مدخل «دهقان»).

²¹ Farhang-e Loghat [Digital Application]. Version 2.0. Entry: «Dehqān».

²² Замонавий таълим тизимида онд инновацияларни Ўзбекистон тарихи фанига тадбиқ этилиши [Мажмуа]. — Тошкент, 2019 (?). — Б. 55.

²³ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. // Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. — Тошкент: Фан, 1998. — Б. 25-26.

ilohiy rizqni yaratish jarayonidir. Hazrat o‘zining mashhur qit’asida dehqonchilikni insonlikning oliy mezoni sifatida belgilaydi:

*Kimki dehqonlik ayladi pesha,
Dag‘i non bermak o‘ldi anga shior.
Bo‘yla kimsa uluvvi rif’atdin,
Odam o‘lmasa, odamiy xud bor.*

Bu baytda so‘z o‘yini (ishtiyoq) mavjud:

1. Odam - payg‘ambar (Odam ato) yoki komil inson.

2. Odamiy - insoniylik fazilatiga ega shaxs. Shoir aytmoqchi: “Kimki dehqonchilik qilib, elning qornini to‘ydursa (non bersa), uning martabasi shu qadar balandki (*uluvvi rif’at*), garchi u Odam (payg‘ambar) bo‘lmasa-da, chin inson (odamiy)dir”.

Eski o‘zbek tilida dehqon ma’nosida o‘rni bilan *falloh* so‘zi ham ishlatilgan. Arab tilshunosligi qoidalariga ko‘ra, *falloh* فَلَّاحُ so‘zi uch undoshli *f-l-h* ف ل ح o‘zagidan hosil bo‘lgan. Ushbu o‘zakning semantik maydoni ikki asosiy qatlamga ega bo‘lib, ular arab tafakkuridagi agrar falsafani aks ettiradi: *falaha* (فَلَح) fe’li aslida “yerni yormoq”, “shudgor qilmoq”, “tilimlamoq” ma’nosini anglatadi. Demak, *falloh* - bu yer bag‘rini yorib, unga ishlov beruvchi kasb egasidir. Aynan shu o‘zakdan islom dinidagi eng muhim tushunchalardan biri - *Al-faloh* الْفَلَاحُ - najot, baxt-saodat) so‘zi yasalgan (Azondagi «*Hayya ‘alal-falah*» - Najotga shoshiling!). Qadimgi arab (somiylar) dunyoqarashida quruq va qattiq yerni yorib (*falaha*), rizq undirish - tirik qolishning, ya’ni najot topishning (*falāh*) yagona yo‘li bo‘lgan. Shu bois, “ekinchi” va “najot topuvchi” tushunchalari bitta o‘zakda birlashgan.

Morfologik jihatdan *falloh* فَاعِل vaznida bo‘lib, bu mubolag‘a (kuchaytirish) va kasbni bildiradi, ya’ni shunchaki bir marta ekuvchi emas, balki butun umrini, bor kuchini yerga bag‘ishlagan zahmatkash inson.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bu so‘zga “Arab mamlakatlarida o‘troq dehqonning nomi” deb aniq ta’rif berilgan²⁴. Bu o‘rinda *dehqon* va *falloh* o‘rtasidagi nozik farq namoyon bo‘ladi: *dehqon* (forsiy) - umumiy tushuncha, yer egasi yoki ziroatchi (Markaziy Osiyo konteksti); *falloh* (arabcha) - maxsus etnografik termin. U ko‘pincha Misr, Shom va Iroq hududlaridagi oddiy, ko‘pincha kambag‘al va mehnatkash qatlamni ifodalash uchun ishlatiladi.

O‘zbek adiblari *falloh* so‘zidan shunchaki sinonim sifatida emas, balki ma’lum bir tarixiy kolorit va ijtimoiy dardini ifodalash vositasi sifatida foydalanganlar. Masalan, Cho‘lponning “Kileo‘patra” hikoyasida falloh obrazi Qadimgi Misrning mahobatli ehromlari va butlariga qarama-qarshi qo‘yilgan: “Qator-qator *falloh*

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 320.

qishloqlari... qator-qator abulhavllari (sfinkslari)... bilan birga uxlari edi"²⁵. Bu yerda *falloh* zolim tuzum va og'ir tarix yuki ostida ezilgan, ammo hayotning davomiyligini ta'minlovchi xalq ramzidir.

Abdulla Oripovning "*Falloh* manglayidan o'q yeydi bugun, Sig'inib turgan chog' parvardigorga" she'rida arab diyoridagi nizolarni tasvirlar ekan, *falloh* so'zini tanlaydi. Chunki falloh - tinchlik va yaratuvchilik timsoli. Uning ibodat chog'ida o'ldirilishi - najot izlovchi insonning fojiasidir.

Xulosa. Olib borilgan qiyosiy-tarixiy va etimologik tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

1. O'zbek tilida "dehqon" (ziroatchi) tushunchasi poligenetik (ko'p ildizli) xususiyatga ega. Uning eng qadimiy qatlami Oltoy va qadimgi turkiy tillardagi "*tarig-*" (mahsulot yetishtirish) va "*ek-*" (harakat-jarayon) o'zaklariga borib taqaladi.

2. XI asr yozma yodgorliklarida ("Devonu lug'otit-turk", "Qutadg'u bilig") zirotchilik kasbi to'liq turkiy terminlar - *tarig'chi* (don yetishtiruvchi) va *sabonchi* (omochchi) orqali ifodalangan. Yusuf Xos Hojib talqinida *tarig'chi* nafaqat kasb egasi, balki davlat barqarorligi (to'ru) va saxovat (elki keng) timsolidir.

3. Fors tilidan o'zlashgan *dehqon* so'zi tarixan ijtimoiy tabaqani (qishloq hokimi, yer egasi) anglatgan bo'lsa, asrlar davomida uning ma'nosida demokratlashish jarayoni yuz berib, to'g'ridan-to'g'ri "yer haydovchi mehnatkash" mazmuniga ko'chgan.

4. Mumtoz adabiyotimizda, xususan, Alisher Navoiy ijodida "dehqon" va uning arabcha muqobili "falloh" so'zlari shunchaki termin chegarasidan chiqib, halollik, tavakkul va najot (faloh) ramziga aylantirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. - Тошкент: Фан, 1967. - Б. 250.
2. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Vol. I-III. - Leiden: Brill, 2003. - P. 1392.
3. Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. - Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1, 1969. - S. 464.
4. Yildirim T., Cifci M. Dîvânü Lugatî't-Türk'te Yer Alan Alet-Eşya Adları. // Turkish Studies. Volume 7/2. - Ankara, 2012. - P. 1242.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғот ит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Биринчи том. - Тошкент: Фан, 1960. - Б. 206.
6. Kutadgu Bilig III: İndeks. - İstanbul, 1979. - S. 467.
7. Arat R.R. Kutadgu Bilig I: Metin. - Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979. - S. 448 (4312-baytlar).

²⁵ Чўлпон, Абдулҳамид. Клеопатра (Ҳикоя). // Асарлар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт. [Электрон манба: ziyouz.uz].

8. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий маҳорати. - Тошкент: ТДПУ, 2005. - Б. 99.
9. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes / Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. - Chicago: University of Chicago Press, 1983. - P. 196.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. 3. - Алматы: Ғылым, 1978. - Б. 125.
11. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Книга 1. - Москва: Советская энциклопедия, 1965. - С. 189.
12. Туркменско-русский словарь. Под ред. Н.А. Баскакова. - Москва: Советская энциклопедия, 1968. - С. 245.
13. Татарско-русский словарь. - Москва: Советская энциклопедия, 1966. - С. 180; 495.
14. Türkçe Sözlük. 10. Baskı. - Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. - S. 420 (Çiftçi), S. 1180 (Köylü).
15. شناختی زبان فارسی. جلد دوم (پ - د). (-) تهران: فرهنگستان زبان و حسن دوست، محمد. فرهنگ ریشه ادب فارسی، ۱۳۹۳. - ص. ۱۲۶۸.
16. Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. Филол. фан. номз. дисс. автореферати. - Тошкент, 2017. - Б. 13.
17. Жўраев Б. «Деҳқон» сўзи қардан келиб чиққан? // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1966. - №3. - Б. 85.
18. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2 (b-d). - М.: Восточная литература, 2003. - С. 288.
19. Жабборов Х. Кўрсатилган асар. - Б. 10.
20. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. - تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷. - صص. ۱۱۳۱۶-۱۱۳۱۸. «مدخل» دهقان»
21. Farhang-e Loghat [Digital Application]. Version 2.0. Entry: «Dehqān».
22. Замонавий таълим тизимида оид инновациялари Ўзбекистон тарихи фанига тадбиқ этилиши [Мажмуа]. - Тошкент, 2019 (?). - Б. 55.
23. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. // Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. - Тошкент: Фан, 1998. - Б. 25-26.
24. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. - Б. 320.
25. Чўлпон, Абдулҳамид. Клеопатра (Ҳикоя). // Асарлар. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт. [Электрон манба: ziyouz.uz].